

Een bloeiende akker van mensenliefde

*Het protestants landbouwkundig
opvoedingsgesticht te Montfoort*

Charles Noordam

In 'Een bloeiende akker van menschenliefde' schetst de auteur de ontstaansgeschiedenis en het functioneren van het eerste Nederlandse

Charles Noordam (1954) volgde de opleiding tot archivaris aan de Rijksarchiefschool te Den Haag en studeerde Nederlands Recht aan de Rijksuniversiteit van Utrecht. Sinds 1982 is hij werkzaam in het archiefwezen, vanaf 1986 als gemeentearchivaris van Montfoort. Hij publiceerde eerder artikelen op juridisch en lokaal-historisch gebied.

voorbeeld van institutionele jeugdzorg van het type landbouwkolonie: het Protestantsch Landbouwkundig Opvoedingsgesticht te Montfoort. Deze door de Utrechtse onderwijzer Dirk van Frankenhuijsen in 1847 naar Franse en Duitse voorbeelden

opgerichte instelling groeide in korte tijd uit tot een 'reddinghuis' voor meer dan 150 verwaarloosde kinderen. Door heel Nederland werden er lokale afdelingen opgezet, die kinderen in Montfoort plaatsten. De snelle groei van de instelling, die haar hoogtepunt bereikte rond 1856, werd gevolgd door een even snelle neergang.

Inleiding

De zorg voor verwaarloosde kinderen heeft lange tijd plaatsgevonden zonder dat daar wetenschappelijke pedagogische inzichten aan ten grondslag lagen. Eeuwenlang hebben weeshuizen met hun rigide systemen de toon aangegeven. Economische exploitatie van kinderen was - met name in onze buurlanden - geen uitzondering¹. De negentiende eeuw is in dit opzicht een eeuw van vernieuwing geweest. Onder invloed van ideeën uit de Verlichting kwam men tot nieuwe vormen van institutionele jeugdzorg. Een belangrijke plaats daarin kregen de landbouwkundige instellingen. Naast de toepassing van opvoedkundige principes in kleine verbanden ('families') verschaften zij in de landbouw zinvol werk en een latere beroepsmogelijkheid. Buitenlandse voorbeelden op dit gebied, zoals het Raue Haus bij Hamburg, gesticht in 1833, en Mettray te Tours, gesticht in 1840, kregen in Nederland veel aandacht. Van verschillende kanten werd de oprichting van dergelijke instellingen in Nederland bepleit. Er waren in die tijd weliswaar in Veenhuizen en Ommerschans, behalve voor arme gezinnen en bedelaars, ook kolonies en ontginningen voor wezen en verwaarloosde kinderen. Deze stonden echter slecht bekend, pedagogische inzichten ontbraken. De Utrechter Dirk van Frankenhuijsen opende in 1847 in Montfoort een landbouwkundige instelling, die de eerste van haar soort was in Nederland. Nu, bijna 150 jaar later, kan geconstateerd worden, dat waar aan andere instellingen proefschriften gewijd worden, de instelling te Montfoort de positie van voetnoot niet is ontstegen. Eén van de redenen daarvoor is wellicht, dat de instelling zich al snel in de schaduw bevond van 'Nederlandsch Mettray', dat er beter in slaagde de publieke belangstelling te wekken en donateurs te werven. Een andere reden kan zijn, dat de instelling al niet meer bestond, toen de pedagogie zich als wetenschappelijke discipline aan de Nederlandse universiteiten nestelde. Bovendien wordt onderzoek bemoeilijkt door het niet meer voorhanden zijn van het archief van de instelling. Door anderen is uitgebreid de historische ontwikkeling van pedagogische residentiële instellingen in Nederland en Europa geschetst². In dit artikel zal specifiek op de Montfoortse situatie worden ingegaan. In de eerste plaats zal de opkomst van de instelling aan de orde komen. Daarnaast zullen door de beantwoording van een aantal vragen bepaalde aspecten nader omlijnd worden. Wat was de doelstelling van de inrichting en met welke instrumenten trachtte men die te bereiken? Kan er inzicht worden verkregen in de resultaten? Wat voor kinderen werden er geplaatst en waar kwamen ze vandaan? Wat waren de motieven van degenen, die tot plaatsing overgingen? Hoe was de relatie met zusterinstellingen? Tenslotte zal aandacht worden geschonken aan de integriteit van Dirk van Frankenhuijsen.

Ontstaansgeschiedenis

Dirk van Frankenhuijsen (1811-1895) ontving zijn opleiding tot onderwijzer aan de derde diakonieschool te Utrecht van hoofdonderwijzer M. van der Stiepel. Hij had al diverse onderwijzersbaantjes vervuld toen hij in 1838 door de vertrekkende hoofdonderwijzer van de volksschool in Montfoort, Matthijs van Berkel, werd aangesteld tot waarnemend onderwijzer. In tegenstelling tot wat verwacht had mogen worden, kwam hij daarna niet automatisch in aanmerking voor de positie van hoofdonderwijzer. De vervulling van deze vacature werd de inzet van politiek-confessionele strijd. Om zijn kansen op die functie te vergroten sloot de protestant Van Frankenhuijsen een gelegenheidsalliantie met de katholieken ter plaatse. In ruil voor de belofte de talrijke arme katholieke kinderen gratis onderwijs te geven, verkreeg hij hun steun. Het conflict in deze zaak liep zo hoog op dat de gouverneur van de provincie met de officier van justitie in de raadsvergadering verscheen om de katholieke meerderheid tot de orde te roepen. Uiteindelijk werd een ander benoemd. Van Frankenhuijsen trachtte vervolgens een tweede lagere school op de richten. Met steun van de katholieke wethouder Van Vuuren kocht hij daartoe in de periode 1839-1842 voor f 3310,- aan huizen en grond in Montfoort. Ook deze poging mislukte. Nadat enkele malen tegen hem proces-verbaal was opgemaakt wegens het illegaal geven van onderwijs zag hij van verder pogingen in deze richting af. Eind 1842 gaf hij de aanzet tot de oprichting van een commissie tot leniging en wering van armoede te Montfoort. Aan de talrijke armen - in 1842 waren er 590

bedeelden op een bevolking van 1794 personen - wilde hij door werkverschaffing een middel van bestaan bieden. Op het land dat hij had gekocht om een school op te bouwen liet hij de armen aardappels telen. Verder stelde hij enkele lijnbannen in werking, waar na verloop van een jaar achttien volwassenen en kinderen werkten. In 1844 vertrok hij naar Rotterdam om binnenvader te worden van het diakonie-bestedelingshuis van de hervormde gemeente aldaar. Tijdens zijn verblijf in Rotterdam hoorde hij in 1847 W.H. Suringar, een bekende filantroop met connecties in de hoogste kringen, spreken over de landbouwkolonie in Mettray³. Diens betoog was voor Van Frankenhuijsen een eye-opener. Dit was nu juist de geschikte bestemming voor de grond en de gebouwen, die hij in Montfoort

Dirk van Frankenhuijsen (1811-1895), (ca 1860). Gemeentearchief Montfoort.

bezat. Bovendien had hij ervaring met instellingszorg en tewerkstelling van armen in de landbouw. Hij schreef - volgens eigen opgave - 2000 weeshuizen, diakonieën en andere armeninstellingen aan met de vraag of zij tegen betaling wezen en verwaarloosde kinderen in een dergelijke instelling wilden onderbrengen. Alle aangelegenheden in deze zaak, zoals verbouwingen, aanschaf van meubilair en linnengoed, aantrekken van personeel en aankoop van onroerend goed, regelde hij naast zijn functie in Rotterdam.

Zijn werkgever gaf hem op 4 augustus 1847 vanwege gezondheidsredenen een maand verlof om een reisje te maken⁴. Hij maakte van de gelegenheid gebruik om Mettray te bezoeken. Op de terugweg deed hij verschillende Duitse instellingen aan⁵. Op 16 oktober 1847 opende de instelling te Montfoort haar poorten. De naam ervan luidde aanvankelijk: 'Landbouwkundig Huis voor Verwaarloosde Kinderen', met soms de toevoeging 'van het platteland'.

Bestuurlijke organisatie

Directie en bestuur

De directie over de instelling voerde Dirk van Frankenhuijsen zelf. Anderhalf jaar lang combineerde hij zijn functie te Rotterdam met het directeurschap te Montfoort. Eénmaal per week reisde hij daartoe op en neer van Rotterdam naar Montfoort. Vanaf maart 1849 woonde hij weer in Montfoort en kon hij het directeurschap zonder plaatsvervangers uitoefenen. Hij bespeurde snel het grote nadeel van een ideële instelling, waarbij zowel bestuur als administratie in één hand waren en waarbij er geen scheiding was tussen inkomsten en vermogen van de instelling en zijn eigen vermogen: dit maakte hem in de ogen van sommigen ronduit verdacht. Van Frankenhuijsen geeft zelf een voorbeeld van hetgeen zoal gezegd werd: 'het is speculatie op de diakoniekassen of Nederlandsche weldadigheid. Het is een armenkostschool en hoofd daarvan zoekt rijk te worden!' ⁶. Om het wantrouwen weg te nemen, was één van de eerste zaken die Van Frankenhuijsen regelde, de instelling van een bestuur. De samenstelling van het eerste bestuur - voornamelijk plaatselijke notabelen - getuigt van de haast, waarmee het werd opgericht. Het bestuur diende te bestaan uit twaalf superintendents, maar in eerste instantie werden er slechts zeven benoemd. Hieronder de Montfoortse predikant Romeny, enkele (protestantse) raadsleden en zijn vroegere werkgever, Matthijs van Berkel⁷. Dit bestuur werd na enige tijd vervangen door commissarissen-provinciaal en slechts enkele superintendents. Aanvankelijk waren alle commissarissen-provinciaal predikanten, waaronder bekende als de dichter-predikant Adama van Scheltema uit Amsterdam en Heldring uit Hemmen, oprichter van verschillende opvoedingstehuizen. Pas in 1850 deed de eerste niet-predikant zijn intrede in dit gezelschap:

R. baron van Breugel, lid van de Raad van State. De eerste thesaurier was mr. C.W.E.C. baron de Geer, burgemeester van Werkhoven. Hij werd in juli 1851 opgevolgd door de predikant Albertus van Toorenenbergen. Het bestuur fungeerde als externe legitimatie en als een instrument om gunstige berichtgeving over het gesticht te bevorderen. Van Frankenhuijsen gaf de feitelijke beslissingsbevoegdheid niet uit handen. In de praktijk bleef het toezicht beperkt tot een jaarlijkse vergadering en tot incidentele inspectiebezoeken van individuele bestuursleden.

In 1851 werd op Van Frankenhuijsen's initiatief het 'Protestants genootschap ter verzorging en opvoeding van verlaten en verwaarloosde kinderen van beiderlei kunne' opgericht. Dit genootschap diende fondsen in te zamelen om daarmee de instelling in eigendom over te nemen en er een stichtingsvorm aan te geven. Dit was de enige manier om definitief een einde te maken aan de verdachtmakingen die het bestaan van de instelling bedreigden. Wegens onvoldoende succes hief het genootschap zich in mei 1854 op⁸. In 1857 kwam er een opvolger in de 'Vereniging tot instandhouding van Van Frankenhuijsen's Opvoedingsgesticht te Montfoort voor Protestantsche Verwaarloosde Kinderen'. Doel van de vereniging was opnieuw het bijeenbrengen van kapitaal om het opvoedingsgesticht in eigendom over te nemen. Tevens nam de vereniging de rol van het bestuur over. Ook al gaf Van Frankenhuijsen geen bevoegdheden uit handen, toch werd hij door de sterke achteruitgang van de instelling na 1857 steeds afhankelijker van de vereniging. Voorzitter was de predikant Albertus van Toorenenbergen. Onder de overige bestuursleden figureerde ook de Montfoortse predikant Romeny. Voor het overige bevatte het bestuur van de vereniging voornamelijk juristen en ondermeer een Amsterdams gemeenteraadslid⁹. Tot overname in eigendom is het nooit gekomen. Het bijeengebrachte kapitaal bedroeg in 1861 f 10.000,- hetgeen aanmerkelijk veel minder was dan de waarde van de gebouwen en goederen, die toen op meer dan f 30.000,- werden geschat.

Plaatselijke afdelingen

Een van de problemen waarmee Van Frankenhuijsen zich geconfronteerd zag, was het feit dat er weliswaar voldoende verwaarloosde kinderen waren, maar dat de middelen voor de opname ervan vaak ontbraken. Hij trachtte daarom verspreid door het land plaatselijke afdelingen op te zetten, die kinderen in Montfoort dienden te plaatsen en tegelijkertijd ook de financiën daarvoor bijeen moesten brengen. Deze afdelingen moesten ook contact onderhouden met de door hen geplaatste kinderen en toezicht houden op hun functioneren, nadat zij de instelling hadden verlaten. Deze structuur van plaatselijke afdelingen en hun toezicht op pupillen werd aangeduid als 'het patronaat'. Dit was een in die tijd bekend begrip in verband met toezicht op 'huizittende' armen. De oprichting van plaatselijke afdelingen verliep niet overal even voorspoedig. In Amsterdam kwam er ondanks verwoede

PROTESTANTSCH LANDBOUWKUNDIG OPVOEDINGS GESTICHT MONTFOORT.

(naar teekening van J. J. J. van der Kolk.)

(1856)

Het hoofdcomplex van het gesticht in 1856. Op de begane grond van de rechtervleugel bevonden zich de eetzalen, daarboven de meisjesslaapzalen. In de linkervleugel waren de schoollokalen met daarboven de slaapzalen van de jongens. Het middegebouw had een huishoudelijke en administratieve functie. Litho door E. Spanier naar een litho in het blad *Europa*, 1856-4. Gemeentearchief Montfoort

pogingen geen tot stand. Van afdelingen in Delft, Gouda, Maastricht, Nijmegen en Woerden werd na oprichting weinig meer vernomen. Ook van afdelingen in Edam, Tiel, Wageningen en Zierikzee bleef de activiteit beperkt tot de plaatsing van enkele pupillen. In een aantal plaatsen werkten plaatselijke agenten of werd een voorlopige commissie opgericht. Over de in 1853 en later opgerichte afdelingen, zoals Leeuwarden en Sneek, is slechts weinig informatie voorhanden. In november 1854 waren er 21 plaatselijke afdelingen¹⁰. In de besturen van de afdelingen zaten meestal enkele predikanten, maar ook plaatselijke notabelen, zoals bestuurders en kooplieden. In Delft was de burgemeester voorzitter van de afdeling.

In Leeuwarden en Den Haag was de adel vertegenwoordigd in de besturen: in Leeuwarden was jhr. mr. O.R. van Andringa de Kempnaer voorzitter en baron S.W.J.H. van Burmania Rengers was thesaurier. Mr. baron R. van Breugel was voorzitter van de Haagse afdeling.

De Haagse afdeling was - met die van Leiden en Schiedam - de meest actieve. Alle drie werden ze in 1851 opgericht en produceerden ze jaarverslagen. De afdeling Leiden had in juni 1852 99 donateurs, die een bedrag van f 664,77 bijeenbrachten. De afdeling Schiedam kende in juni 1852 108 donateurs¹¹. Deze afdeling bestond in ieder geval nog in 1861. De afdeling Den Haag had in 1854 160 donateurs, waaronder de koning en prins Frederik. In totaal waren 57 van deze donateurs van adel¹². De Haagse afdeling inde in deze tijd meer dan f 1500,- aan jaarlijkse bijdragen en giften. Met name de persoonlijke inzet van baron van Breugel is vermeldenswaard.

In de periode 1850-1853 bezocht hij Montfoort minstens zes maal, waaronder enkele malen onaangekondigd. Bij één gelegenheid inspecteerde hij gedurende drie dagen alle aspecten van de instelling. Een aantal jaren lang leverde de afdeling Den Haag bijna 10% van het aantal pupillen. Hoewel ze in formele zin geen zeggenschap hadden, maakte dit de positie van afdelingen als de Haagse bijzonder sterk.

In navolging van de 'damescomité's' die zich met reclassering van gevangenen bezig hielden, heeft Van Frankenhuijsen geprobeerd dergelijke comité's ook voor het gesticht op te richten. In maart 1853 verzocht hij de douairière van Boetzelaer geb. Calkoen in Amsterdam een dergelijk gezelschap bijeen te brengen. Zij voelde zich daartoe echter niet geroepen¹³. Er zijn geen aanwijzingen, dat hij elders wel slaagde. Toch werden verschillende pupillen door adellijke dames geplaatst en bekostigd, soms rechtstreeks, soms via plaatselijke afdelingen. Met name Haagse dames waren hierin tamelijk actief. Zij toonden dikwijls grote interesse in 'hun' pupillen. Een van deze dames, de douairière De Jonge van Breugel, schreef over haar pupil, F. Mol, zelfs een boekje: 'Hoe een goede opvoeding werd beloond'¹⁴.

De verhouding tot gelijkgezinden

In protestantse kringen waren er diverse vooraanstaande personen, die residentiële zorg voor verwaarloosde kinderen trachtten te realiseren. De belangrijkste daarvan waren de predikant Ottho Gerhard Heldring en de eerdergenoemde koopman Willem Hendrik Suringar.

De orthodoxe predikant O.G. Heldring (1804-1876) opende ondermeer in 1848 in Zetten het Asyl Steenbeek voor gevallen vrouwen. Van Frankenhuijsen zocht na zijn eerdere gelegenheidsalliantie met katholiek Montfoort nu voor zijn gesticht houvast in het orthodox-protestantse volksdeel. Heldring kon in spirituele zin als bondgenoot worden beschouwd. In mei 1851 bezocht deze de instelling te Montfoort samen met de schrijver Nicolaas Beets, toen predikant te Heemstede, en de Rotterdamse predikant Van Oosterzee. Gedrieën publiceerden zij over dit bezoek¹⁵. Een maand later liet Heldring zich strikken om op te treden als commissaris-provinciaal voor Gelderland. Tevens stuurde hij datzelfde jaar twee helpsters uit het Asyl Steenbeek, omdat men in Montfoort met gebrek aan goed personeel kampte. Meer bemoeienis met Montfoort heeft Heldring niet gehad. Hij is zich er zelfs van gaan distantiëren. In november 1854 schreef Van Frankenhuijsen daarover: 'Wij betreuren, zoo als 't schijnt, 't gemis van deze geachten medearbeider, die zich van ons terug trekt, of van ter zijde zelfs ons aanvalt, 't geen moeilijk met vroegere lofspraak te rijmen is, en nog veel minder met 's mans bekenden ijver op 't gebied van 't practische Christendom'¹⁶. De reden voor deze verwijdering zocht Van Frankenhuijsen in de roddels van anderen. Dat de banden met de instelling door Heldring werden doorgesneden, was pijnlijk voor Van Frankenhuijsen omdat

het aanleunen tegen Heldring c.s. een eenvoudig bewijs vormde voor de orthodox-protestantse signatuur van het gesticht.

Willem Hendrik Suringar (1790-1872), die tot de meer liberale protestanten gerekend kan worden, genoot evenals Heldring landelijke bekendheid. De eerste contacten tussen Van Frankenhuijsen en Suringar zijn aanvankelijk tamelijk tweeslachtig van aard geweest. Van Frankenhuijsen verhaalt dat hij verwanten van 'de gevierde filantroop' opnam, 'toen deze ons streven utopisch noemde en er nog niet aan dacht een Nederlandsch Mettray in het leven te roepen'. Tevens zou hij Van Frankenhuijsen het aanbod hebben gedaan het gesticht van hem te kopen. Ook zou hij hebben aangeboden samen het land door te reizen om enthousiasme te wekken voor de instelling. Hij zou daarbij enige aandrang hebben uitgeoefend door te dreigen zelf een soortgelijke instelling op te richten wanneer Van Frankenhuijsen doorging¹⁷. Van Frankenhuijsen, van wie de schildering van dit voorval afkomstig is, duidde Suringar meestal aan als 'de grote filantroop'. Door de vele herhalingen krijgt deze term een negatieve bijklank. De reden hiervoor is waarschijnlijk, dat Suringar inderdaad een soortgelijke instelling oprichtte, Nederlandsch Mettray op het landgoed Rijsselt bij Zutphen. In juni 1851 namen twee personeelsleden in Montfoort ontslag, volgens Van Frankenhuijsen, omdat hen in het in aanbouw zijnde Nederlandsch Mettray een beter salaris was beloofd. Toen ze zich daar eenmaal hadden gemeld, zouden ze zijn afgewimpeld¹⁸. Verdere botsingen bleven uit, omdat beide instellingen zich op verschillende doelgroepen richtten. Van Frankenhuijsen citeert in dit verband een gesprek tussen Suringar en Heldring, waarin Suringar zei 'eene Stichting van de beste uit de beste te willen daarstellen'. Op de vraag van Heldring 'waar de ellendigen moesten blijven' antwoordde Suringar: 'naar Montfoort!'¹⁹. Zo was ook ongeveer de werkelijke verdeling. Waar Montfoort de meest afschuwelijke verwaarloosden van alle leeftijden trok, tot zelfs invaliden, namen in Nederlands Mettray alleen gezonde jongens tussen negen en veertien jaar op. Nederlandsch Mettray bleek daarbij dankzij de invloed van Suringar te kunnen rekenen op ruime financiële ondersteuning²⁰, terwijl de giften voor Montfoort achterbleven. Deze miskenning van Montfoort was niet rechtvaardig, want was Montfoort niet 'een vriendelijk toevluchtsoord voor gevallen meisjes, toen Steenbeek nog niet bestond? En een reddingshuis voor knapen en meisjes (...) voor aan Rijsselt werd gedacht?'

De Doelstelling

Het hoofddoel van het gesticht was het doorbreken van de vicieuze cirkel van armoede, criminaliteit en onwetendheid. Daartoe dienden de kinderen uit hun gewone omgeving te worden geplukt en overgebracht te worden naar Montfoort. Daar moesten van hen nuttige en godsdienstige leden van de maatschappij gemaakt

Briefhoofd uit 1852 van het bestuur van de afdeling 's-Gravenhage. Litho door het Protestants Landbouwkundig Opvoedingsgesticht te Montfoort. Koninklijk Huisarchief, Den Haag.

worden. In 1851 werd de doelstelling als volgt onder woorden gebracht²¹: 'Kinderen van welke kunne en ouderdom ook, en in welken ziekelijken, mits geneesbaren, toestand de verwaarlozing hen gebragt hebbe, aan hun tegenwoordig lot te onttrekken, - hen Christelijk op te voeden en te onderwijzen, ook in eenig handwerk, ambacht of den landbouw, - hen langs dien weg te vormen tot godsdienstige, zedelijke, redelijke, arbeidszame leden der burgermaatschappij, en voor te bereiden tot hooger eeuwig geluk, - daardoor de erfelijke overplanting der ouders op de kinderen, van ongodsdienstigheid, onwetendheid, ellende en misdadige neigingen, te voorkomen, - op die wijze, dit steeds grooter worden dezer bron van misdrijf, zedeloosheid en pauperisme, tegen te gaan'. Deze doelstelling ging verder dan 'de zamenleving tijdelijk van hare verworpingen en ballasten te bevrijden'²². Dit diende Montfoort bijvoorbeeld van de Koloniën van Weldadigheid te onderscheiden. Opname in Montfoort, zo was de boodschap, betekende een toegevoegde waarde: niet alleen werden de onwelgevalligen van de straat geplukt, maar er werden aangepaste, brave en hardwerkende burgers van gemaakt. Zij zouden zelf in hun onderhoud kunnen voorzien en ook hun kinderen zouden niet tot 'pauperisme' vervallen. De bestaande maatschappelijke kaders vormden het uitgangspunt. Men hoefde niet te vrezen voor een broeiest in Montfoort 'van het schrikbeeld dezer dagen, communismus'²³.

De pedagogische instrumenten

De Arbeid

De pedagogische instrumenten van de instelling hadden een 'zedelijk karakter': arbeid was er niet alleen voor het economische gewin, onderwijs was er niet alleen

ter vermeerdering van kennis en gedragsbeïnvloeding niet alleen om de pupillen hanteerbaar te houden. Nee, ze waren ondergeschikt aan de doelstelling en dienden te leiden tot betere mensen. De werkinrichtingen werden beschouwd als 'oefenscholen voor den arbeid'. Van Frankenhuijsen benadrukte herhaaldelijk dat de produktiviteit van minder belang geacht werd dan de ontwikkeling van de kinderen. Ook de bazen van de werkinrichtingen hadden door hun opleidingstaak een verminderde produktiviteit. Over het algemeen maakten de werkinrichtingen geen winst. De produktie voor externe opdrachtgevers leverde weinig op, al probeerde Van Frankenhuijsen wel de aandacht van potentiële afnemers op de instelling te vestigen. De arbeid werd niet alleen gezien als middel voor de pupillen om later de kost te kunnen verdienen, maar ook als zelfstandig 'zedelijk beginsel'. De pupillen waren meestal niet aan werken gewend: 'zij vonden toch bedelend en schooiënd den kost. Van arbeid tot hen te spreken, staat gelijk met hun een harde kwelling en ondragelijken last uit boosaardig menschenplagen op te leggen'. De idee dat arbeid - met name in de landbouw - kon leiden tot disciplineren, ontleende Van Frankenhuijsen aan buitenlandse voorbeelden zoals het Raue Haus in Duitsland en Mettray in Frankrijk. In Nederland was er het voorbeeld van de koloniën van de Maatschappij van Weldadigheid in Drenthe²⁴. Dit leverde blijkbaar geen inspiratie op. Van Frankenhuijsen wijdt er in zijn geschriften althans geen letter aan. Arbeid was een 'tegengif voor de ledigheid, de bron van veelsoortig kwaad'. Het aantal beroepen dat in het gesticht aangeleerd kon worden, was beperkt. Een jongen die baardscheerder wilde worden, kon twee dagen per week bij een barbier buiten de instelling dit vak leren. De pupillen kregen voor hun werk een - zeer geringe - vergoeding. Van Frankenhuijsen zag in het leren omgaan met geld een pedagogisch doel, een voorbereiding op het latere leven buiten het gesticht. Omdat de instelling 'een vormschool voor de maatschappij' pretendeerde te zijn, mocht ook dit element niet ontbreken. Het geld konden ze opsparen voor later, of gebruiken om nuttige zaken zoals briefpapier en porto van te betalen.

De boerderij

In de landbouw werkten onder leiding van boer Jan de Vos in de goede jaren van het gesticht doorgaans zo'n 30 jongens, ongeveer 30% van de werkende pupillen. Tevens waren 3 à 4 meisjes onder leiding van boerin Cornelia Booij bezig met het maken van boter en kaas. Het land van het gesticht bevond zich voornamelijk ten zuiden van de stad.

Het op enkele honderden meters van de boerderij gelegen 63 hectaren grote 'Hofland' werd vanaf oktober 1847 gehuurd van mr. C.E.W.C. baron de Geer. Later werden nog andere landerijen en boomgaarden aangekocht. Na een moeilijke start gedurende de eerste drie jaar, waarbij veel geld in verbetering van de grond moest worden gestoken, begon de landbouw winst op te leveren. Tegenover

f 4500,- aan uitgaven van de boerderij stonden over 1854 bijvoorbeeld f 5300,- aan inkomsten.

De ombachten

De drukkerij was niet alleen leerobject voor de pupillen, maar ook de plaats waar het belangrijkste propagandamiddel van het gesticht werd vervaardigd, het blad *De Stem uit Montfoort, tijdschrift aan de zaak der verwaarloosden gewijd*. Dit maandblad telde ongeveer 175 abonnees. Onder leiding van de letterzetter en de boekdrukker werkten er meestal zo'n negen jongens.

In de timmerwerkplaats werkten zeven à tien knapen. Alles wat er te bouwen viel op het gesticht maakten zij in eigen beheer: zij bouwden het hoofdcomplex uit met de twee grote vleugels. Ook vergrootten zij de boerderij, timmerden schuren en hooibergen, bouwden bij de scheepsmakerij een timmerloods en een smidse en maakten al het meubilair.

De weverij, waarmee in de maand augustus van 1850 werd begonnen, kende een kort en wisselvallig bestaan. In 1852 werd eenmalig calicot-linnen vervaardigd voor rekening van het ministerie van koloniën dat dit naar Java stuurde²⁵. Er werden nieuwe weefgetouwen aangeschaft en er kwam een weversknecht bij. In oktober 1852 werkten er maar liefst 22 pupillen in de weverij. Andere afzetmogelijkheden deden zich echter nauwelijks voor. In 1854 verklaarde Van Frankenhuijsen dat de weverij uitsluitend voor de eigen behoefte zou worden aangewend. Hij vond het calicotweven door de aanhoudend snelle, afmattende beweging te zwaar voor de kinderen²⁶. In oktober 1854 werkten er nog maar 2 kinderen in de weverij.

In januari 1853 werd begonnen met de vervaardiging van sigaren. De bedoeling was dat dit werk gedaan zou worden door degenen die voor ander werk te zwak of ongeschikt waren. Op kleine schaal zijn tot de opheffing van de instelling sigaren gemaakt.

De kleermakerij en de schoenmakerij waren allereerst bestemd om in de eigen behoefte van de instelling te voorzien. In de kleermakerij werkten onder leiding van een kleermaker gemiddeld vier à acht knapen. De schoenmakerij telde in 1851 nog vier leerlingen maar leidde daarna een kwijnend bestaan.

De naai- en brei-afdeling was het exclusieve domein van de meisjes. Met naaiwerk hielden zich onder leiding van een naaimoeder tussen de 20 en 30 meisjes bezig, en met breiwerk tussen de 10 en 20. Opdrachten van buiten waren uitzonderingen. Het naaien en breien werd niet gezien als zelfstandige vakopleiding, maar als voorbereiding op het huishouden. Bij wijze van ontspanning leerden de meisjes ook haken en knopen.

Wanneer zij voldoende bekwaamheid in het naaien en breien hadden opgedaan, werden zij op de boerderij geplaatst om te leren melken en kaas en boter te maken. Dit opende de mogelijkheid om ook als boerenmeid aan de kost te komen.

Silhouet-portret uit 1852 van Marcelis Bernardus Romenij, predikant van Montfoort van 1819-1864. Hij was godsdienstleraar en superintendent van het gesticht. Gemeentearchief Montfoort.

M.B. Romenij.

Bij toerbeurt leerden ongeveer tien meisjes daarnaast als 'werkmeisjes' bij de binnenmoeder wassen, koken, schrobben en keukenwerk, kortom alle werkzaamheden die ze later in hun eigen huishouding nodig zouden hebben.

Onderwijs

Er werd onderscheid gemaakt tussen 'wetenschappelijk' en 'zedekundig' onderwijs. Het eerste omvatte de gewone lagere school stof, aangevuld met onderwerpen die in het dagelijks leven voor de 'werkman' nuttig zouden kunnen zijn. Met het tweede werd de godsdienstige vorming en het aanleren van normen en waarden bedoeld. Het was belangrijk de juiste balans te vinden, want als het 'zedekundig onderwijs' zou worden verwaarloosd, zou blijken 'dat de boos-

doener te meer in het plegen van misdaden uitmunt, naarmate hij met meerdere gaven van de geest was uitgerust'. Als onderdeel van het zedekundig onderwijs werden elke dinsdag godsdienstlessen gegeven door de predikant Romenij. Grote aandacht werd besteed aan orde en tucht, met name omdat de meeste kinderen daarmee geen enkele ervaring hadden. Gezonde lichaamsbeweging werd belangrijk geacht 'hetzij door wandelen, gymnastische oefening of door arbeid verkregen'. In 1852 werd het onderwijs voor meisjes en jongens gesplitst. Eigen kwekelingen ondersteunden de onderwijzer. Onder begeleiding van het orgel in het schoollokaal leerden de kinderen meerstemmig zingen. De teksten van de liederen werden door het eigen personeel gemaakt, met name om tijdens het werk ten gehore te kunnen brengen. De melodie werd ontleend aan bekende liederen.

Jaarlijks werd er in juli of augustus een examen gehouden. In een feestelijke sfeer werden dan ook het bestuur en belangstellenden ontvangen.

Beïnvloeding van het gedrag

Over het algemeen oordeelde Van Frankenhuijsen weinig positief over de karaktertrekken van de pupillen als zij arriveerden. Van 85 jongens en meisjes zijn beschrijvingen bewaard gebleven. Termen als sluw, gemeen, diefachtig, verwend en leugenachtig werden vaak gebruikt. Het is duidelijk dat dergelijke eigenschappen niet van de ene dag op de andere te veranderen waren. Ongewenst gedrag kwam daarom voor en

moest bestraft worden. De overtredingen die pupillen begingen, werden door de employées en de oudste broeders en zusters opgetekend in weekrapporten. Elke zondagavond was er het 'zedegerigt' waarbij de directeur in aanwezigheid van alle pupillen de vonnissen velde over hun gedragingen. De nadruk lag op de opvoedende werking van straf. Vaak werden daarom de andere pupillen bij de kwestie betrokken. Zo kon bij zo'n gelegenheid Van Frankenhuijsen 'met klimmende en krachtvollen stem' vragen: 'jongens! Zal ik den boozen knaap vergiffenis schenken of straffen?' En als de kinderen niets zeiden: 'Het ergste wacht u; geen vergiffenis'. De vijftienjarige Jan Noot uit Tiel, die tijdens het eten Willem Huibel een bloedneus had geslagen en hem vanwege zijn mismaakte voeten had uitgescholden voor 'paardepoot', zei in strijd met de waarheid, dat Willem Huibel hem had uitgescholden: 'er ging een gesis van verbazing en afkeuring op (...) eindelijk klonk de algemene kreet: neen!...neen!... hij liegt!'. De directeur deed hem de kracht van zijn hand voelen, een ongewoon zware straf: 'Zie, zoo deedt gij hem, dat veroorzaakt u smart; die hebt gij hem ook berokkend en mij niet minder, daar gij mij noodzaakt, hoe het mij grieft, strenger te zijn dan ooit, en voor u, ongewoon diep verdorven kwaaddoener, in de stichting ongewone harde middelen aan te wenden'. Benadrukt werd steeds de 'innige smart, de grievende teleurstelling' van de directeur bij ontsporingen. Meer dan door het opleggen van straf werd getracht gewenst gedrag te bevorderen door in te werken op het gemoed van het kind. Als regel werd gehanteerd, dat misdadingen door 'liefderijk vermaan' gecorrigeerd konden worden. Slechts in enkele gevallen per jaar werden pupillen ter overdenking van hun gedrag enige tijd in een cel opgesloten. Na ontvluchting volgde er echter een fikse celstraf van veertien dagen. Geslagen met de stok werd er niet sinds voor het laatst in een 'zedegerigt' in 1849 een paar grote boosdoeners met de stok werd bedreigd²⁷: 'moet gij nu voortaan door beulen als misdadigers worden behandeld? neen jongens, neen kinderen! Geen beulen, vrienden zullen raden, helpen, leiden (...) plaats de stok ditmaal in den hoek. Ik wil geen stok - Hij is weg!' Aan het voorval werd een lied van tien coupletten gewijd, dat zo eindigde:

*En elk zal dan in later tijd
Deez' stichting nog gedenken;
En soms een traan aan haar gewijd,
Als dankbaar offer schenken,
En zingen dit eenvoudig lied:
De stichting slaat haar kinderen niet! bis*

Het gesticht

Voor de huisvesting van zijn instelling had Van Frankenhuijsen in 1847 te Montfoort al drie panden in bezit²⁸. Een aan het westelijke einde van de Hoogstraat - door hem het 'Hooghuis' genoemd, en twee aan het oostelijk einde van de Hoogstraat, Ver-

lengde Hoogstraat geheten. De kinderen werden aanvankelijk gehuisvest in drie vertrekken. De twee panden aan de Verlengde Hoogstraat bleken al snel te klein voor de huisvesting van het groeiend aantal pupillen. In een periode van ongeveer drie jaar werd een vleugel van twee verdiepingen gebouwd, die 36 meter lang en 6 meter breed was.

Ieder jaar werd een nieuw gedeelte ervan in gebruik genomen. Met een tweede vleugel werd begonnen, maar deze kon pas afgebouwd worden toen in 1855 een tussenliggend pand was aangekocht. Op 19 augustus 1856 werd de voltooiing van dit complex gevierd in aanwezigheid van honderden genodigden. Bij deze gelegenheid werd ook een treffende omschrijving van de start van het gesticht gegeven door te spreken over 'de chaos van oude gebouwen in het eerste jaar'. Ten noorden van het hoofdcomplex van de instelling - en daarvan gescheiden door de Hollandse IJssel - lag een scheepsbouwerij, die in 1847 werd aangekocht. Behalve dat hier de roeiboten van het gesticht werden gemaakt en onderhouden, was er de timmerwerkplaats gevestigd evenals een draaierij en klompenmakerswerkplaats en een smidse. De timmerloods en de smederij werden nieuw bijgebouwd.

Om gestalte te kunnen geven aan het agrarische karakter van de instelling werd een in de stad gelegen boerderij aangekocht. Deze lag aan de Havenstraat op circa honderd meter van het complex aan de Verlengde Hoogstraat. Een belendend pand fungeerde aanvankelijk als bewaarschool voor de kleuters. Daarna woonden er de boer en zijn gezin. Het voorhuis van de boerderij werd gebruikt voor het bergen van ploegen en ander gereedschap. De stal, aanvankelijk geschikt voor 11 koeien, werd eerst vergroot voor 20 en later voor 50 koeien. Op de eerste verdieping waren verschillende werkinrichtingen gevestigd: de boek- en steendrukkerij, de kleermakerij, de schoenmakerij, de weverij en, vanaf 1853, een sigarenmakerij. Op de zolders werd hooi en koren opgeslagen.

De bevolking.

Aanvankelijk nam Van Frankenhuijsen zowel bejaarden als kinderen op. De reden waarom Van Frankenhuijsen zich naast het voor Nederland nieuwe concept van een pedagogische landbouwinstelling ook richtte op de meer traditionele verpleging van bejaarden, heeft waarschijnlijk een financiële achtergrond. Voordat de instelling geopend werd, kon hij geen idee hebben of er inderdaad voldoende pupillen zouden komen. Die keuze heeft waarschijnlijk vanaf het begin kritiek ondervonden. De bejaarden - onder deze noemer werden al personen vanaf ca. 40 jaar gebracht - hadden ingesleten gewoonten, sommigen waren alcoholist en ze werden daarom geen goed voorbeeld geacht voor de jeugd. Vanaf 1849 werden ze dan ook apart gehuisvest. Voor zover ze schadelijk voor de jeugd konden zijn, werden ze geweerd uit de werkinrichtingen waar ze in aanraking konden komen met de pupillen. In juli 1852 werd gemeld dat bejaarden niet meer werden opgenomen en dus langzamer-

hand in aantal verminderden²⁹. Helemaal verdwenen zijn ze nooit, maar op hun aanwezigheid werd verder niet meer de aandacht gevestigd.

De meeste pupillen in Montfoort waren wees. Daarin kan een onderscheid worden gemaakt tussen wezen uit de steden en van het platteland. De wezen uit de steden waren meestal kinderen die door onhandelbaarheid, diefstal of veelvuldig weglopen in de weeshuizen niet langer te handhaven waren. In plattelandsgemeenten waren meestal geen weeshuizen, zodat kinderen zonder ouders daar dikwijls tegen betaling bij particulieren werden ondergebracht. Een tweede categorie werd gevormd door de buitenechtelijke kinderen. De moeder was vaak jeugdig en niet in staat met arbeid geld te verdienen. Sommige gevallen waren bijzonder tragisch, zoals dat van Geertruida Truggelaar uit Tiel. Zij werd op vijftienjarige leeftijd opgenomen en had toen al een mensenleven aan misère achter de rug. Haar moeder, die ongehuwd was, overleed toen zij zeven jaar oud was. Door het armbestuur van Tiel werd ze eerst uitbesteed en later in een betrekking als kindermisje geplaatst. Ze werd seksueel misbruikt, waarbij ze een geslachtsziekte opliep. Hiervan herstelde ze. In een volgend kosthuis raakte ze in verwachting. Het kind werd doodgeboren. In de marge van de brief, waarin haar voorgeschiedenis stond beschreven, krabbelde Van Frankenhuijsen: 'zedeloos, zeer diep gevallen'³⁰. Nadat ze zich in Montfoort verdienstelijk had gemaakt in de ziekenzaal noemde hij haar 'een navolgenswaardig voorbeeld voor anderen'. Een enkele maal werd behalve het kind ook de ongehuwde moeder zelf opgenomen, die dan in de huishouding te werk werd gesteld.

Een derde - en zeer ernstig verwaarloosde - groep kinderen werd gevormd door de zwervertjes. Sommige kinderen uit deze categorie kwamen uit de Koloniën van Weldadigheid, de grote werkinrichtingen in Drenthe.

Tenslotte kwam een beperkt aantal kinderen uit volledige gezinnen. Wegens onhandelbaarheid waren deze thuis niet meer te handhaven geweest.

Geografische spreiding

Van in totaal 366 pupillen kon een plaats van herkomst worden vastgesteld³¹. Op grond daarvan kan afgeleid worden, dat de vier grote steden tezamen zo'n 27% van het totale aantal pupillen leverden. Het platteland was goed voor 32% en de kleine steden voor 41%. De cijfers hebben betrekking op de gehele bestaansduur van het gesticht, maar gegevens uit de jaren 1850 en 1860 zijn hierin sterk oververtegenwoordigd. Uitgesplitst naar de huidige provincies blijkt, dat Zuid-Holland met 35% de grootste instroom had. Het overgrote deel hiervan kwam voor rekening van de steden Rotterdam, Den Haag, Leiden en Schiedam. Met name de laatste drie steden hadden sterke plaatselijke afdelingen. Noord-Holland zorgde voor zo'n 25%, waarvan Amsterdam meer dan een derde voor zijn rekening nam. Friesland en Gelderland leverden elk 9% van de pupillen. Opvallend daarbij is de grote toestroom uit Leeuwarden, 6% van het landelijke totaal.

Betrekkelijk weinig pupillen kwamen uit de eigen omgeving van de instelling; slechts 7% kwam uit de provincie Utrecht, waarvan de helft uit de stad Utrecht. Pupillen uit de overige Utrechtse steden konden in het geheel niet gesignaleerd worden. De overige provincies leverden de resterende 15% pupillen. Zeeland was met 5% de grootste onder deze kleine.

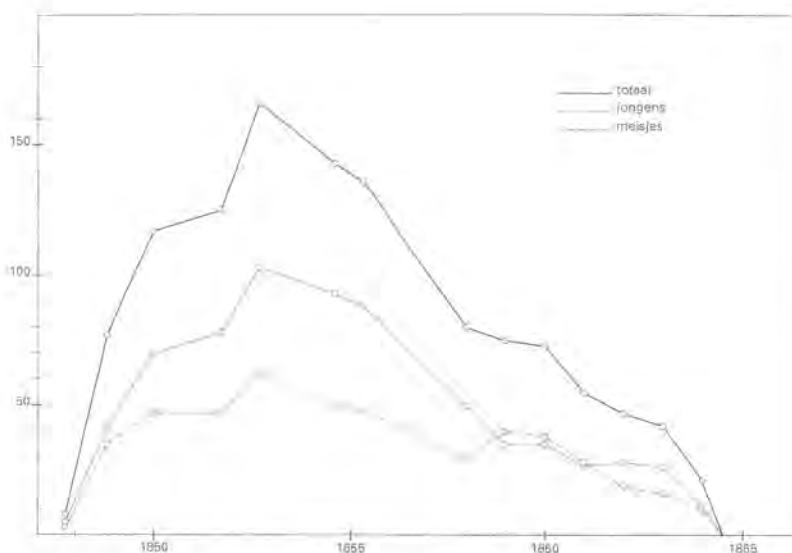
In de periode oktober 1851 tot en met mei 1853 zorgden plaatselijke afdelingen voor de grootste toestroom aan pupillen: 35%. Niet altijd plaatsten deze afdelingen zelf kinderen. Een aantal malen traden ze op voor weeshuizen, damescomité's, of andere particulieren. Uit de weeshuizen kwam 16% van de kinderen. Diaconieën waren goed voor 13%. Ouders en voogden leverden eenzelfde percentage. Individuele predikanten plaatsten 6% van de pupillen en overige particulieren 9%. Gemeenten en algemene armbesturen kwamen op 7%. In één geval was de plaatsende instelling niet opgegeven.

De personen en instellingen die kinderen plaatsten, waren 'als arbeiders op de akker van menschenheil'³². Het resultaat van hun inspanningen was: 'een bloeiende akker van menschenliefde'. Een prachtige metafoor. In werkelijkheid waren de beweegredenen van instellingen om kinderen in Montfoort te plaatsen dikwijls heel wat prozaïscher. Een aardige inkijk in de motivatie van armbesturen gaf Van Frankenhuijsen in 1862 met de volgende verzuchting: 'De armbesturen zenden alléén af, wat zij bij anderen niet verpleegd kunnen krijgen, of wat naar 't ligchaam zoo ellendig is, dat het onderhoud der verpleging hun het driedubbele zoude kosten, of wat in gasthuizen onopneembaar is'³³. Over de periode 1847-1856 bedroegen de kosten voor plaatsing van een pupil gemiddeld f 79,- per jaar, terwijl deze in de koloniën van de Maatschappij van weldadigheid f 90,- bedroegen en in Nederlandsch Mettray f 150,-³⁴.

Aantallen

De 2000 circulaires die Van Frankenhuijsen in 1847 verstuurde, hadden tot gevolg, dat voor de opening van het gesticht 50 op te nemen personen waren toegezegd. Er kwamen op de eerste dag uiteindelijk slechts vier bejaarden en acht kinderen, allen gestuurd door de hervormde diaconie van Hilversum³⁵. Eind 1848 was de bevolking - inclusief bejaarden - al toegenomen tot 124 personen. Het aantal pupillen groeide van 77 eind 1848 tot meer dan 120 in de jaren 1850-1856. De jaren 1852-1853 waren hoogtepunten met meer dan 160 pupillen. Na 1856 daalde het aantal gestaag: eerst tot ongeveer 80 in januari 1858 en vandaar met 5 tot 10 per jaar verder.

Van de pupillen, die in de verslagjaren 1851-1852 en 1853-1854 werden afgevoerd, was de gemiddelde verblijfsduur 1,9 jaar. Als overlijdens en ontvluchtingen buiten beschouwing worden gelaten bedroeg de gemiddelde verblijfsduur 2,9 jaar. In Nederlandsch Mettray was dit in deze periode 5 jaar³⁶. Globaal kan gesteld worden, dat er in de periode 1847-1865 tussen de 800 en 1200 pupillen in Montfoort zijn geweest.

Aantallen pupillen te Montfoort, 1847-1865.

Behalve in de laatste jaren van het bestaan van de instelling was het aantal meisjes beduidend lager dan het aantal jongens. Van Frankenhuijsen geeft als verklaring hiervoor, dat meisjes eerder nuttig gemaakt konden worden in het huishouden dan jongens en dat men er daarom moeilijker afstand van zou willen doen. In tegenstelling tot vaak gebezigde bezwaren tegen een gemeenschappelijke opvoeding, meende Van Frankenhuijsen dat dit juist heilzaam is en 'afleiding verschaft aan tegennatuurlijke bevrediging en dierlijke involging'. Deze ervaring zou ook zijn opgedaan in 'die landen, waar de geslachtsdrift bij verhittender temperatuur, sneller en hartstogtelijker ontwikkelt'³⁷. Ondanks de scheiding in de slaapzalen, schoollokalen en eetzaal, zullen zich ongetwijfeld problemen hebben voorgedaan door het samenleven van jongens en meisjes. Hierover wordt niets bericht. Verwondering mag dit niet wekken, omdat ieder signaal van problemen op dit gebied de instelling in het hart geraakt zou hebben.

Personeel

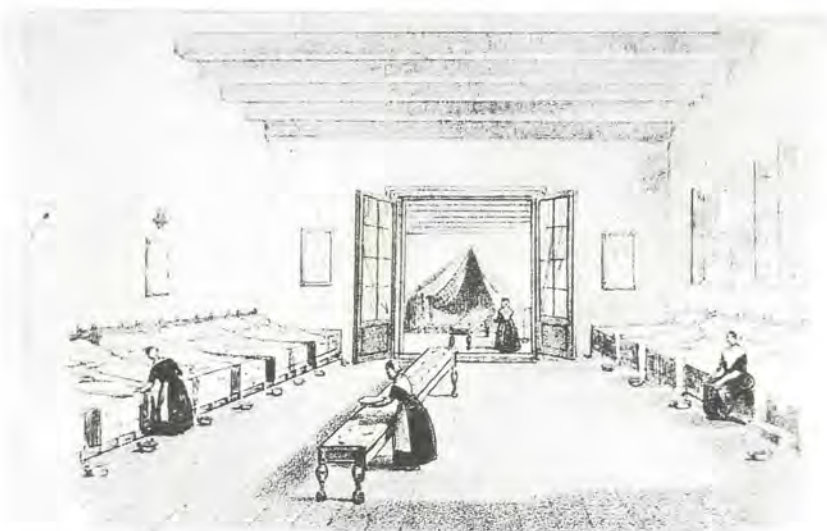
Van Frankenhuijsen was in de beginperiode weinig gelukkig in zijn keuze van personeel. Aanvankelijk benoemde hij een verwant, Jan Schuit, tot fungerend directeur en later Cornelis Bouten. Beiden bleken niet te voldoen. Van Frankenhuijsen duidde hen later aan als huurlingen. De kwaliteit van het personeel liet echter ook daarna nog al eens te wensen over. In 1855 verzuchtte Van Frankenhuijsen: 'ik heb wel dienstbaren, maar weinig medearbeiders (opvoeders)'³⁸. Ook van buiten kwam kritiek. In de Montfoortse gemeenteraad werd in 1852 opgemerkt dat de suppoosten

Op 6 februari 1858 plaatste *De Opmerker* de volgende personeelsadvertentie:
 Voor de betrekking van WERK en REINIGINS-MOEDER in het
 Opvoedings-Gesticht te *Montfoort* wordt gevraagd: liefst eene Weduwe, van
 onbesproken gedrag en godsdienstigen zin. Adres met franco brieven of in
 persoon aan de Hoofdmoeder, Mejufvrouw HANSEN.

van het gesticht niet goed bekend stonden³⁹. Het verloop onder de minder betaalde betrekkingen was groot. Toch was er in enkele gevallen ook sprake van zeer langdurige dienstverbanden. Voor het dagelijks reilen en zeilen in de huishoudelijke sfeer waren de binnenvader en de binnenmoeder verantwoordelijk. In de periode 1849-1858 werden deze functies door drie echtparen ingenomen, zodat van betrekkelijke stabiliteit kan worden gesproken. Niet alle personeelsleden waren full-time in dienst. Een aantal verbleef als verpleegde in de bejaardenafdeling en fungeerde tevens als employé, hetgeen een zakcentje opleverde. Zo voerde de wegens drankzucht aan lager wal geraakte schrijver - 'vroeger het zout der soirées litteraires'⁴⁰ - Pieter Jacobus Kikkert de boekhouding. Hij ontving daarvoor f 26,- per jaar. Het aantal employés werd uit kostenoverwegingen zeer beperkt gehouden. Medio 1848 bestond de hele personeelsbezetting uit ongeveer zeven full-time krachten en in 1854 waren dat er twaalf, dat wil zeggen minder dan één op twaalf pupillen. Heldring signaleerde al in 1851, dat men in Montfoort met weinig helpers werkte, zeker vergeleken met het Raue Haus, waar op 100 pupillen 50 personeelsleden waren⁴¹.

De dagelijkse gang van zaken

De nieuwkomers kregen in Montfoort te maken met een uniform dagverloop. De dagen waren lang, er moest flink doorgewerkt worden en het eten was sober. Luiheid en snoepzucht werden beschouwd als ergerlijke eigenschappen die veelvuldig aan de kaak werden gesteld. Disciplineren op deze punten was gewenst omdat de meeste pupillen uit de lagere maatschappelijke klasse kwamen en dus later flink dienden te werken en een hard bestaan zouden hebben. Daarop konden ze maar het beste worden voorbereid. In dit verband leverde Van Frankenhuijsen herhaalde malen scherpe kritiek op weeshuizen die wezen tot verwende en onnutte leden van de maatschappij zouden opvoeden. Zo wordt door hem met enige afschuw het voorbeeld aangehaald van een wees, die aan tafel in Montfoort uitroept: 'bah, alwéér snijbonen, en nog niet eens afgekookt!' Voorzover er in de weeshuizen werd gewerkt, was dit volgens hem meestal slecht georganiseerd en niet productief. Ook dat vormde geen goede leerschool voor later. Het dagverloop in Montfoort geeft blijk van Van Frankenhuijsens disciplineringsstreven: alle kinderen

Meisjes slaapzalen

De slaapzalen van de meisjes (gedeeltelijk). De glazen deuren tussen de (drie) slaapzalen vergemakkelijkten het toezicht. Aan de muur borden met stichtelijke spreken. Onder ieder bed was een schuiflade voor persoonlijke bezittingen. Litho door P. Boger in het blad Europa, 1856-4. Gemeentearchief Montfoort.

waren in secties of families ingedeeld. Voor het aan tafel gaan, de kerkgang, wandelingen, inspecties en andere verplaatsingen voegden zij zich naar hun nummer in hun sectie die onder leiding stond van een oudere broeder of zuster. Dezen waren uitgezocht op voorbeeldig gedrag. Ten teken van hun waardigheid droegen zij een diagonaal blauw lint met daarop in rode letters hun rang. Zij zagen toe op gedrag, orde en tucht van de kinderen in hun sectie en voerden ook de voorgeschreven inspecties uit die steekproefsgewijs door het personeel werden gecontroleerd. Van het dagverloop kan de volgende reconstructie gemaakt worden:

3.00	De jongens van de boerderij gaan melken.
5.00	De meisjes van de boerderij beginnen boter en kaas te maken.
5.00-5.30	De rest van de instelling staat op.
5.30-8.00	Aan het werk.
8.00	Gezamenlijk ontbijt.
8.30-9.00	Pauze.
9.00-12.00	Hervatting van het werk, begin van de school.
12.00-12.30	Pauze.
12.30-13.30	Middageten.
13.30-14.00	Pauze.
14.00-18.00	Voortzetting van werk en school.
18.00	De kleuters eten en gaan naar bed.

18.00-20.00 Avondschool voor degenen die overdag gewerkt hebben.

20.00 Avondeten.

20.30 Bedtijd.

Zes dagen in de week gold dit programma. Op zondag was het tijd voor kerkgang en voor verantwoorde ontspanning, zoals het lezen van boeken uit het eigen bibliotheekje.

Ontspanning

De straffe discipline van het dagelijks leven in het gesticht werd enkele malen per jaar onderbroken door festiviteiten. Het jaar 1852 dient hier als voorbeeld. Allereerst waren er de kerkelijke feestdagen. Over het algemeen werden er dan talrijke vierstemmige liederen ten gehore gebracht. Op tweede kerstdag werd de godsdienstoefening in de kerk zo door de kinderen opgeluisterd. Als verrassing stond er na de kerkgang een kerstboom, volgehangen met lekkernijen. En bij het middageten was er erwtensoep met varkensvlees. Op oudejaarsavond vergastten sympathisanten van het gesticht de kinderen op een kruiwagen met gebraden appelen. De kleinsten kregen eenvoudige stukjes speelgoed. Een als muizevallen- en blaasbalgenkoopman verklede pupil joeg groepjes kinderen op door hen uit een blaasbalg pruikenpoeder in het gezicht te blazen. Al te uitbundig mocht het natuurlijk niet worden. Gesproken werd dan ook over 'het gepast en bescheiden gebruik' dat door de kinderen van deze gelegenheid was gemaakt. Met Pasen werden de kinderen op eieren getrakteerd. Een andere aanleiding tot festiviteiten vormde de verjaardag van de directeur. De hele instelling werd versierd met bloemen en vlaggen. De gewone activiteiten werden die dag gedurende enige tijd onderbroken om de directeur, die op een versierde stoel had plaatsgenomen, toe te zingen en hem zelfvervaardigde geschenken aan te bieden. 's Middags was er poppenkast, terwijl de meisjes hun favoriete spelletjes deden, zoals 't patertje langs de kant'. 's Avonds was er vuurwerk. Benadrukt werd wel dat dit geschenken was, dus niet uit de kas van het gesticht kwam, en dat het 'min kostbaar' was⁴². Op Hemelvaartsdag werd traditiegetrouw een lange wandeltocht gemaakt.

Absoluut hoogtepunt was de jaarlijkse uitgaansdag. Zo vertrok op 15 juli 1852 de hele bevolking in roeibootjes, getrokken door een jaagpaard, om zes uur 's ochtends naar IJsselstein. Daar werden ze op het kasteel onthaald door de vrouwe Strick van Linschoten. Vandaar roeiden ze - onder luid gezang - naar Utrecht, waar door prof. Th.C. van Lidth de Jeude het kabinet voor natuurlijke historie werd getoond: 'de kleintjes juichten van pret bij het zien van de rijke verzameling der apensoorten'. Verder vermaakten ze zich in de daarnaast gelegen tuin van de Zoölogische Sociëteit. In de bijbehorende concertzaal werden ze vervolgens onthaald op een middagmaal van brood, ham en bier, 'waarbij hun een nieuwe verrassing was voorbereid in een mild geschenk van wijn'. Hevige regenbuien maakten

voortzetting van de roeitocht naar Vianen onmogelijk, zodat ze tot acht uur 's avonds de gastvrijheid van de familie Van Lith de Jeude genoten.

Ten afscheid werd een koorzang aangeheven, waarna het jaagpaard ze weer naar Montfoort trok. Na middernacht kwamen ze aan. Ook bij deze gelegenheid werd de nadruk gelegd op de 'zedelijke invloed' van de gelegenheid, waarbij de kinderen 'de grootheid en de almacht des Scheppers in de natuur, die hun dagelijks geleerd wordt, met eigen oogen in duizende wonderen hebben kunnen aanschouwen' ⁴³.

Ziekte en gezondheid

De staat waarin de kinderen in Montfoort aankwamen, was vaak afschuwelijk. Over een dertienjarig knaapje werd vermeld: 'hij was letterlijk van hoofd tot de voeten in den hevigesten graad melaatsch; geen plek op het ligchaam, die niet bedekt was met zweren, als menschen-oogen. Wij schrokken toen het knaapje zich ontkleedde; hij was waarlijk afzigtelijk en bovendien was het hoofd één scrofuleuze korst'. Niet alleen kinderen van de straat maar ook die uit weeshuizen waren er soms slecht aan toe. Huiduitslag en zweren, vooral op het hoofd, waren algemeen. Ook long- en oogontstekingen kwamen veel voor. Sommigen kwamen binnen met tuberculose of waren besmet met syfilis, soms in een vergevorderd stadium. Tussen de 12 en 20% van de kinderen leed bij aankomst aan 'nachtelijke verdierlijking' (bedwateren) ⁴⁴. Velen gingen bij aankomst eerst nog flink achteruit voordat er sprake was van verbetering. Verondersteld werd dat de goede lichamelijke verzorging en de

'frissche, zuivere lucht' op de instelling moeilijk te verdragen waren voor kinderen die daaraan niet gewend waren. In de omgeving heersende epidemieën gingen aan het gesticht niet voorbij. In 1853 leden er zeventien kinderen aan cholera, waarvan er acht overleden. De medische verzorging van de kinderen was in handen van de stadsheermeester J.F.C. Rombach. Deze schreef in het dienstjaar 1849-1850 meer dan 1500 recepten uit. In 1850 en 1854 vaccineerde hij alle kinderen met koepokken ⁴⁵. Tegen 'klierziekten' werden zwavelbaden voorgeschreven evenals koude kruidenbaden - voornamelijk noteboombladeren - en tot versterking van 'zwakke, teringachtige, ontzenuwde en bleekzuchtige gestalten' werden staalbaden ingezet.

Jan Frederik Cornelis Rombach (1788-1864), stadsheermeester van Montfoort van 1815-1858 en geneesheer van het gesticht van 1847-1864. Coll. F.J.C. Rombach, De Meern.

Ondanks alle goede zorgen was het overlijden van kameraadjes voor de kinderen niet ongewoon. Zo overleden er in 1853 - inclusief de bejaarden - 26 bewoners van de instelling. Soms maakte een overlijden diepe indruk. Dit was bijvoorbeeld het geval toen in mei 1853 de zestienjarige Elizabeth Voskuiler overleed. Zij was een wees uit Rotterdam, kind van een ongehuwde moeder. Zij had zich bijzonder geliefd gemaakt als kleuterleidster: 'Der stichting ontviel in haar eene harer schoonste sieraden, wier gemis lang gevoeld, mogelijk nimmer vergoed zal worden en wier aandenken in harer boezem zal voortleven, zoolang haar bestaan voortduren zal.' De kinderen zongen ten afscheid ⁴⁶:

Sluimer zacht in 't stof der graven,

Dierbare, aan ons hart zoo waard!

Sluimer zacht....

De resultaten

Een belangrijk element in de propaganda van het gesticht was het feit dat de pupillen uiteindelijk brave oppassende burgers werden, die zelf in hun onderhoud zouden kunnen voorzien. Gezien de achtergrond van vele pupillen dienden teleurstellingen echter ingecalculeerd te worden. Deze werden niet verborgen, vooral in gevallen, waarin het werk niet afgemaakt kon worden. Van Frankenhuijsen benadrukte verschillende malen dat ieder kind zich in zijn eigen tempo ontwikkelde. Het was daarom niet verstandig hen te vroeg uit het gesticht te halen: 'In den regel wil de maatschappij te vroege vruchten plukken. In sommige gevallen zelfs is de tijd van verblijf vooraf bepaald en is deze verstreken, zonder den raad van den opvoeder noch de behoefte van het kind in aanmerking te nemen, wordt het teruggenomen' ⁴⁷.

Ook als pupillen het gesticht ontvluchtten, kon het beoogde resultaat niet bereikt worden. Ontvluchtelingen kwamen nog al eens voor onder de pas aangekomenen die niet konden wennen aan de tucht en orde te Montfoort. Een zeventienjarige knaap, die door de afdeling Den Haag was geplaatst, had op weg naar Montfoort al vast alle bruggen, straten en dorpjes die hij was tegengekomen, genoteerd. Na twee maanden kneep hij ertussen uit. Straffen konden ook een reden zijn om weg te lopen. Vaak jutten groepjes kinderen uit dezelfde plaats elkaar op om weg te lopen, waarna ze dan met zijn tweeën of drieën probeerden naar huis terug te keren. De meeste vluchtelingen kwamen overigens weer terug. Soms vrijwillig, soms half-vrijwillig, zoals de zeventienjarige Cornelis Van Dommel uit Edam, die na zijn ontvluchting enkele dagen lang 'rondschooide' en zich vervolgens door de politie van Gouda liet terugbrengen. Het aantal weglopers dat definitief niet meer terugkwam, varieerde nogal: in 1851 waren het er elf, in 1852 was het er één en in 1854 waren het er zeven.

Wanneer een pupil voldoende gevormd was zochten de directeur, familie of andere verantwoordelijken een baan voor hem. Bij het afscheid kreeg hij een getuigschrift uitgereikt. In 1854 werd bij 24 van de 39 afzwaaiers de opvoeding als voltooid beschouwd. Alleen zij kregen een getuigschrift. Ze kwamen goed terecht: timmerman (5), boerenarbeider (4), sigarenmaker (4), dienstbode (4), boerenmeid (2), letterzetter (2), schoenmaker (1), onderwijzer (1), onbekend (1). Het gedrag van deze pupillen werd na hun afzwaaien beoordeeld als goed tot uitmuntend. Alleen van de vier sigarenmakers was het verdere gedrag onbekend ⁴⁸.

De plaatselijke afdelingen dienden ook een wakend oog te houden op de verrichtingen van de ex-pupillen. Nadere bijzonderheden hierover ontbreken. Vaak namen ex-pupillen zelf contact op met de instelling. De brieven van oud pupillen - dikwijls onder de aanhef 'geliefde pleegvader' of 'veel geachte directeur' - vormden een mogelijkheid om naar buiten toe het succes van de instelling aan te tonen.

Tegelijkertijd maken ze door hun incidentele karakter duidelijk, dat de pupillen na hun vertrek uit het gesticht niet systematisch gevolgd werden.

'Nederland! Mag uw Bethesda vallen?': de teloorgang van de instelling

Terwijl in de periode 1850-1873 de gemiddelde opnamecapaciteit van protestantse opvoedingstehuizen in Nederland zich stabiliseerde rond de honderd pupillen ⁴⁹, liep het aantal leerlingen van het gesticht in Montfoort na 1856 sterk terug. Een belangrijke reden daarvoor is ongetwijfeld het ontbreken van een 'zedelijk lichaam' - een stichtingsvorm - geweest. Deze structurele zwakte gaf aanleiding tot veelvuldige geruchten over persoonlijke verrijking. Verder deden geruchten de ronde dat Van Frankenhuijsen ook katholieke kinderen opnam en dat hij in 1849 in Rotterdam oneervol ontslagen zou zijn ⁵⁰. Van Frankenhuijsen zag in Matthijs van Berkel, superintendent van het gesticht in haar beginjaren, de belangrijkste bron van deze geruchten. Maar ook burgemeester Van Dam en de predikant Romeny, bestuurslid van de Vereniging tot Instandhouding van Van Frankenhuijsen's Opvoedingsgesticht, werden daarop aangezien. Het forum voor de tegenaanval op dit drietal werd *De Opmerker*, een koffiehuisblad dat Van Frankenhuijsen in 1857 opzette. Van Berkel werd daarin te kijk gezet als een gewezen kostschoolhouder die praatjes verkocht om het gesticht in een verkeerd daglicht te plaatsen. Bovendien werden allerlei voor Van Berkel vervelende kwesties opgerakeld ⁵¹. Van Dam werd verdacht gemaakt in het financieel beheer van zijn nevenfunctie als polderschout van Achthoven. De toon daarbij was soms uiterst scherp: 'Het gekwaak van kikvorschen is wel onbeduidend, doch vervelend, evenzoo het getier van mijnheer van Dam; wij zijn wel niet bevreesd voor het geblaf van een lastige keffer, doch als dat keffen te lang duurt, vatten wij evenwel den zweep op en drijven den keffer heen' ⁵². Dominee Romeny - vroeger aangeduid als de 'waardige oude leraar' - werd op een

In het eerste nummer van *De Opmerker* (16 oktober 1857) stond de volgende Wunsch van den uitgever.

Treë, blaadje! treë de wereld in
Tot nut van veler huisgezin
Ter vorming van het hart, tot deugd en wijsheid tevens;
Strooi bloem en lessen op elks pad, -
Gaar iedren stand den besten schat
Van ware, reine vreugd, voor 't doel des aardschen leven.
Het onkruid, dat zoo welig groeit,
Is tien jaar lang door ons besnoeid,
En uitgerukt, kon 't zijn - 't verzwolg de beste vuchten
Van godsdienstzin, en eer en deugd,
Van hemellust, en levensvreugd; -
Hervorming was ons doel, - verbetering wat wij zochten.
En binnen Montfoorts stad gesticht
Is tien jaar lang die taak verrigt
Met vrucht verrigt en thans, thans streeft haar doel naar buite
Ga blaadje dus de wereld in
Zijt nuttig voor elk huisgezin
En geve God dat niets uw vrijen gang moog' stuiten.

subtiële manier beschuldigd van openbare dronkenschap door te schrijven, dat hij na terugkomst met Van Berkel van een feestje bij Van Dam, zo door de duisternis werd overvallen, dat hij te water dreigde te raken⁵³. In de *Haarlemsche Courant* beschuldigde Van Frankenhuijsen hem er verder van al een aantal jaren leugenachtige berichten te verspreiden over de instelling⁵⁴.

Zekerheid over de directe aanleiding tot deze openlijke vendetta bestaat er niet. Oud zeer tussen Van Frankenhuijsen en Van Berkel kan de reden zijn. De artikelen in *De Opmerker* hebben zeker olie op het vuur geworpen. De neerwaartse spiraal waarin de instelling zich toch al bevond, werd versterkt door het openlijk etaleren van deze plaatselijke ruzies. In januari 1861 waren er nog slechts een vijftigtal pupillen. Nadat zijn positie door roddels en ruzies was ondermijnd, was Van Frankenhuijsen op dat moment niet meer in staat op eigen kracht de instelling te redden.

De rol van de Vereniging tot Instandhouding van Van Frankenhuijsen's Opvoedingsgesticht te Montfoort werd daardoor uiterst belangrijk. Het bestuur van de vereniging - waarin ook de predikant Romeny zitting had - stelde echter de ledenvergadering van 28 augustus 1861 voor, de vereniging te ontbinden. Op dat moment had de vereniging een kapitaal van ongeveer f 10.000,- ingezameld⁵⁵. Opheffing zou niet in

de laatste plaats ook betekend hebben, dat er een vertrouwensbreuk zou zijn ontstaan met landelijke en plaatselijke donateurs en dat de relaties met de plaatselijke afdelingen zouden zijn bemoeilijkt. Van Frankenhuijsen schreef alle leden, met als gevolg dat er nieuwe onderhandelingen met het bestuur volgden. Daarbij weigerde hij accoord te gaan met de door het bestuur voorgestelde verkoopprijs van het gesticht. Het bestuur trok hierop haar oorspronkelijke voorstel in en brak op 6 maart 1862 de onderhandelingen af⁵⁶. In een dramatisch appèl getiteld 'Nederland! Mag uw Bethesda vallen?' met als ondertitel 'Een noodkreet door D. van Frankenhuijsen' trachtte Van Frankenhuijsen het tij te zijnen gunste te keren. Tevergeefs. De vereniging werd ontbonden.

Alhoewel er in juli 1862 nog 47 pupillen waren, moet het Van Frankenhuijsen duidelijk zijn geweest dat hij niet meer degene kon zijn die het gesticht tot nieuwe bloei zou brengen. Hij gaf zijn carrière een andere richting door de oprichting van de lak- en vernisfabriek 'De Krans' (1862) en de steenfabriek 'De Nijverheid' (1863). De hoofdgebouwen van het gesticht verhuurde hij met ingang van 25 juni 1863 voor f 1200,- per jaar aan de Utrechtse onderwijzer J.M. Muller en de Montfoortse koopman A.P. Quakkelaar⁵⁷. Deze slaagden er slechts anderhalf jaar in de instelling voort te zetten. Van Frankenhuijsen probeerde vervolgens zich voor korte tijd nog éénmaal als de opvoeder van weleer te profileren⁵⁸. Het Protestants Landbouwkundig Opvoedingsgesticht kwam echter niet tot nieuw leven. Begin 1867 was het definitief afgelopen.

Pedagoog of ondernemer?

De vraag waar tijdgenoten mee worstelden, blijft onbeantwoord: was Dirk van Frankenhuijsen nu in de eerste plaats pedagoog of een ondernemer die van liefdadigheid profiteerde? Geconstateerd kan worden, dat de man een enorme ondernemingszin aan de dag heeft gelegd. Voortdurend heeft hij sinds zijn komst in Montfoort gezocht naar wegen om of in het onderwijs of in de armenzorg een carrière op te bouwen. Maar was daarom de begeesting, die hij voor de instelling aan de dag legde onecht of gebaseerd op dubieuze motieven?

Een analyse van de roddels en geruchten van tijdgenoten verschaft geen ondubbelzinnige conclusies. De roddels inzake zijn ontslag te Rotterdam en de opname van katholieke kinderen in de instelling zijn bovendien weinig substantieel voor de vraag of Van Frankenhuijsen zijn pedagogische taak integer vervulde. Ten aanzien van vermeend financieel gewin en de verzorging van de pupillen ligt dit anders.

Buiten kijf staat dat hij met zijn instelling in financieel opzicht goed heeft geboerd. Zelf betwistte hij dat daarbij iets onoorbaars gebeurde: 'steeds stijgende prijzen der vaste goederen, beurspeculatie en de hulp van God, dit, en dit alléén is de bron van mijn eigendom'. De uitbouw van het complex aan de Hoogstraat gebeurde in eigen beheer door de pupillen en de materialen werden ten laste van de jaarreke-

Portretfoto van Dirk van Frankenhuijsen (1811-1895), (ca 1870).
Gemeentearchief Montfoort.

ning gebracht. De toegevoegde waarde van het complex werd derhalve bekostigd door de instelling, maar kwam ten goede aan Van Frankenhuijsen die eigenaar van de gebouwen bleef. Daar kan echter tegenover gesteld worden dat hij geen vergoeding ontving voor de onroerende goederen die hij beschikbaar stelde aan de instelling en dat hij geen salaris aan zichzelf toekende.

De verzorging van de pupillen in de instelling was - na enkele aanloopproblemen - goed. Op verzoek van de baron van Breugel onderzocht de Woerdense burgemeester-arts de Brauw in

december 1850 de kinderen. Zijn conclusie was: 'Wat het Protestantsch instituut te Montfoort betreft, kan ik U melden, dat hetzelfde in het laatste jaar zeer verbeterd is. De geheele verzorging waaronder vooral de voeding, is thans zeer goed. Het onderwijs is ook zeer doelmatig. De ziekenverzorging is goed. In één woord alles is van dien aard, dat indien men voortgaat aldus te handelen, dat instituut steeds zal verbeteren'⁵⁹. De vele bezoekers - in de periode juni 1851 - juni 1853 bezochten meer dan 400 personen het gesticht - vormden een bijkomende externe controle op het functioneren van de instelling⁶⁰. In nog grotere mate geldt dit voor het toezicht door plaatselijke afdelingen en de onverwachte inspectiebezoeken van bestuursleden van die afdelingen.

Dirk van Frankenhuijsen lijkt naar de normen van die tijd zijn pupillen niets tekort gedaan te hebben. De soberheid, die hij in de instelling betrachtte, had een opvoedkundige invalshoek en kwam bovendien armeninstellingen en weeshuizen goed uit, want de kosten per pupil waren daardoor lager dan elders. De per pupil betaalde bijdragen waren zo laag, dat het praktisch uitgesloten moet worden geacht, dat Van Frankenhuijsen zich hieraan heeft kunnen verrijken. Voldoende reden om aan te nemen dat hij welbewust de instelling heeft geëxploiteerd als commerciële onderneming, waarbij de pedagogische doelstelling secundair was, is er dan ook niet. Waar het de tijdgenoot en de latere onderzoeker zwaar valt een afgewogen oordeel te geven, is het passend het laatste woord aan de kinderen te laten⁶¹:

*En, moog' ze in waarde rijzen,
Zoo lang het zonlicht gloort;
Wij blijven haar steeds prijzen -
Die stichting te Montfoort.*

Gebruikte afkortingen

COF	Collectie handschriften betreffende D. van Frankenhuijsen (particulier bezit)
GAM	Gemeentearchief Montfoort 1813-1937
GAR	Gemeentelijke Archiefdienst Rotterdam
KHA	Koninklijk Huisarchief

Gedrukte bronnen en literatuur

- Berends e.a., 1984 ▶ R. Berends, A.H. Huussen jr., R. Mens en R. de Windt, *Arbeid ter disciplinering en bestraffing. Veenhuizen als onvrije kolonie van de Maatschappij van Weldadigheid 1823-1859*, Zutphen, 1984.
- Biografisch Lexicon ▶ *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme*, Kampen, 1978-1988.
- Biografisch woordenboek ▶ *Biografisch woordenboek van Nederland*, Den Haag, 1979-.
- Bouman, 1848 ▶ W.P.R. Bouman, *Het protestantsch gesticht te Montfoort, een woord aan de protestanten van Nederland*, Rotterdam, 1848.
- Dekker, 1985 ▶ J.J.H. Dekker, *Straffen, redden en opvoeden, het ontstaan en de ontwikkeling van de residentiële heropvoeding in West-Europa, 1814-1914, met bijzondere aandacht voor 'Nederlandsch Mettray'*, Utrecht, 1985.
- Frankenhuijsen, Van, 1850 ▶ D. van Frankenhuijsen, *Het protestantsch landbouwkundig gesticht voor verwaarloosden en wezen te Montfoort opgericht in 1847 zoo als het bestaat in 1850*, Montfoort, 1850.
- Frankenhuijsen, Van, 1858 ▶ D. van Frankenhuijsen, *Ontwerp ener kweekschool tot geschikt personeel voor gevangenen en godshuizen*, Montfoort, 1858.
- Frankenhuijsen, Van, 1861 ▶ D. van Frankenhuijsen, *De koning in Gelderland bij de overstroming in januari 1861*, Montfoort, 1861.
- Frankenhuijsen, Van, 1862 ▶ D. van Frankenhuijsen, *Nederland! Mag uw Bethesda vallen? Een noodkreet door D. van Frankenhuijsen*, Montfoort, 1862.
- Frankenhuijsen, Van, 1866 (1) ▶ D. van Frankenhuijsen, *Practische beschouwingen over de meestgeschikte wijze van weezenverpleging*, Montfoort, 1866.
- Frankenhuijsen, Van, 1866 (2) ▶ D. van Frankenhuijsen, *Mijne maatregelen tegen de runderpest; de ziekte verschijnen; aangewende middelen; teekenen van herstelling en toestand der koe na de herstelling*, Utrecht, 1866.
- Frankenhuijsen, Van, 1867 ▶ D. van Frankenhuijsen, *Een woord ter overweging aan mijne medeleden der hervormde gemeente bij de uitvoering van artikel XXIII van het algemeen reglement van de Nederlandsche hervormde kerk*, Montfoort, 1867.
- Frankenhuijsen, Van, 1876 ▶ D. van Frankenhuijsen, *Legerverbetering en volksbeschaving, aanwijzing van een vergeten veld ter verbetering van het leger en ter tegemoetkoming aan ouders, voogden, gemeenten armbesturen*, Utrecht, 1876.
- Frankenhuijsen, Van, 1884 ▶ D. van Frankenhuijsen, *De heidevelden in 't algemeen en de Veluwe in 't bijzonder*, Barneveld, 1884.
- Hoogeveen Sterck, Van, 1851 ▶ L. van Hoogeveen Sterck, *Het protestantsch landbouwkundig gesticht (met voorwoord van C.S. Adama van Scheltema)*, Amsterdam, 1851.
- Kikkert, 1856 ▶ P.J. Kikkert, 'Het feest binnen de stichting te Montfoort (19 augustus 1856)', *Europa, verzameling van inen uitlandsche lettervruchten ter bevordering van wereldkennis en aangenaam onderhoud*, 1856, 73-88.
- Lauts, 1854 ▶ G. Lauts, 'Bezoek in het gesticht voor lichamelijk en zedelijk verwaarloosde kinderen te Montfoort', *Europa, verzameling van inen uitlandsche lettervruchten ter bevordering van wereldkennis en aangenaam onderhoud*, 1854, 223-236.
- Mulock Houwer, z.j. ▶ D.Q.R. Mulock Houwer, *Gestichtspedagogische hoofdstukken*, Eibergen, z.j.
- Nieuw Nederlands biografisch woordenboek ▶ *Nieuw Nederlands biografisch woordenboek*, Amsterdam, 1974 (herdruk).
- Noordam, 1927 ▶ D. Noordam, *Gekrookt riet. Schetsen uit het leven der gestichtsjeugd*, Utrecht, 1927.
- De Opmerker ▶ *De Opmerker* (weekblad), Montfoort, 1857-1861.
- Sitter, 1854 ▶ W. de Sitter, 'Landbouwkolonien voor verwaarloosde kinderen', *Tijdschrift voor het Armwezen*, 1854, 194-219.
- Staatsblad, 1857 ▶ *Staatsblad*, nr. 19 van 1857, 'besluit van den 3den Mei 1857, houdende goedkeuring der statuten van de vereeniging tot instandhouding van van Frankenhuijsen's opvoedingsgesticht, en erkenning dier vereeniging als rechtspersoon'.
- De Stem ▶ *De Stem uit Montfoort, tijdschrift aan de zaak der verwaarloosden gewijd* (maandblad), Montfoort 1851-1857 (het blad is ook hierna nog verschenen, latere exemplaren zijn niet aangetroffen).
- Toorenburg, Van, 1859 ▶ P.A. van Toorenburg, *Kinderrecht en kinderverzorg in de laatste honderd jaren*, Leiden, 1918.
- Visscher, 1859 ▶ A. Visscher, 'Montfoort en het protestantsch landbouwkundig opvoedingsgesticht van den heer D. van Frankenhuijsen', *Utrechtsch jaarboekje voor 1859*, 149-163.

Noten

- 1 Mulock Houwer, z.j., 3-32.
- 2 Dekker, 1985, passim.
- 3 Bouman, 1848, 16.
- 4 GAR, Lidmatenhuys hervormde gemeente, 16.
- 5 Bouman, 1848, 18; Visscher, 1859, 159; COF, autobiografie (ca. 1860), 53.
- 6 COF, autobiografie (ca. 1860), 66.
- 7 *Algemeen Handelsblad*, 25 januari 1848.
- 8 De Stem, november 1854 (jaarverslag), 2.
- 9 Staatsblad, 1857, nr. 19.
- 10 De Stem, november 1854 (jaarverslag), 32.
- 11 De Stem, juni 1852, 1-6.
- 12 KHA, Thesaurie, E8-1b-45.
- 13 COF, brief van 21 maart 1853.
- 14 Frankenhuijsen, Van, 1862, 37.
- 15 Hoogeveen Sterck, Van, 1851, in voorwoord van C.S. Adama van Scheltema; Stem, juni 1851, 11.
- 16 De Stem, november 1854 (jaarverslag), 7, 8.
- 17 Frankenhuijsen, Van, 1862, 117.
- 18 De Stem, november 1852 (jaarverslag), 6, 8.
- 19 Frankenhuijsen, Van, 1862, 118.
- 20 Dekker, 1985, 175-179; 188-196.
- 21 KHA, Thesaurie, E8-1b-36.
- 22 De Stem, juli 1852, 6.
- 23 Ibidem, 4.
- 24 Zie in dit verband bijvoorbeeld Berends e.a., 1984.
- 25 GAM, 327, brief van 6 augustus 1852.
- 26 De Stem, november 1854 (jaarverslag), 18.
- 27 Frankenhuijsen, Van, 1850, 6.
- 28 GAM, minuten van notarissen, 1498-1557.
- 29 De Stem, juli 1852, 4.
- 30 COF, brief van 13 mei 1851.
- 31 GAM, bevolkingsregister, correspondentie, inentingsregisters, akten van overlijden; COF, correspondentie.
- 32 De Stem, juni 1852, 29.
- 33 Frankenhuijsen, Van, 1862, 117.
- 34 COF, autobiografie (ca. 1860), 67.
- 35 Bouman, 1848, 19.
- 36 Dekker, 1985, 265. De berekening omtrent aantal en verblijfsduur van de Montfoortse pupillen is gebaseerd op de 486 pupillen, waarvan naam en andere gegevens vastgesteld konden worden: GAM, bevolkingsregister, correspondentie, inentingsregisters, akten van overlijden; COF, correspondentie.
- 37 De Stem, december 1851, 12.
- 38 De Stem, mei 1855, 355.
- 39 GAM, 17, raadsverslag 17 januari 1852.
- 40 Frankenhuijsen, Van, 1862, 48.
- 41 De Stem, november 1854 (jaarverslag), 7.
- 42 De Stem, april 1852, 21-24.
- 43 De Stem, juli 1852, 15-18.
- 44 De Stem, november 1851, 44; november 1852, bijlage (jaarverslagen).
- 45 GAM, 1500.
- 46 De Stem, juni 1853, 27.
- 47 De Stem, mei 1852, 26.
- 48 De Stem, november 1854 (jaarverslag), 41.
- 49 Dekker, 1985, 442.
- 50 De Opmerker, 11 april 1859, 23 april 1859.
- 51 De Opmerker, 21 november 1857, 13 maart 1858, 5 juni 1858, 12 juni 1858, 10 juli 1858, 29 oktober 1859, 8 december 1860, 23 maart 1861.
- 52 De Opmerker 9 april 1859, 16 april 1859, 26 november 1859, 18 februari 1860.
- 53 De Opmerker, 3 september 1859.
- 54 Geciteerd in: De Opmerker, 10 september 1859.
- 55 Frankenhuijsen, Van, 1862, IV, 6.
- 56 Ibidem, 134-139.
- 57 GAM, notariële akte van 29 mei 1863, 1523.
- 58 Naar aanleiding van artikelen in de *Nieuwe Utrechtse Courant*, *Algemeen Advertentieblad* van 30-5-1866 en 31-5-1866 over de keus weeskinderen in residentiële voorzieningen of in thuiszorg op te voeren, zette Van Frankenhuijsen in hetzelfde blad in een aantal artikelen zijn zienswijze hieromtrent uiteen: 25-7-1866, 26-7-1866, 3-8-1866, 4-8-1866, 25-8-1866, 27-8-1866. In hetzelfde jaar legde hij zijn zienswijze in boekvorm vast: Frankenhuijsen, Van, 1866 (I). Hierin opponeerde hij de zienswijze van de heren Gunning en Van Doorn.
- 59 KHA, Thesaurie, E8-1b-36.
- 60 De namen van de bezoekers werden gepubliceerd in De Stem.
- 61 Kikkert, 1856, 81.

